

ΠΝΕΥΜΑ ΚΑΙ ΎΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΝ ΤΟΥ GEORGE SANTAYANA

Κριτική τῶν ἀπόψεων αὐτοῦ περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ,
τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἀξίας τῆς ὕλης.

ΥΠΟ

ΜΙΧΑΗΛ Κ. ΜΑΚΡΑΚΗ, Δρος Θ., Μ. Α. Φιλολογίας.

Ἡ ἔλευσις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν κόσμον ἀπετέλεσε τὸ μεγαλύτερον γεγονός τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Διὰ τῆς γεννήσεώς του διεχώρισε τὴν ἱστορίαν εἰς π.Χ. καὶ μ.Χ. Ὡς μοναδικὴ λοιπὸν ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ ἦτο φυσικὸν νὰ ἐπηρεάσῃ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις αὐτοῦ, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὴν τέχνην καὶ τὰ γράμματα. Μεταξὺ τῶν ἀναριθμητῶν βιβλίων τῶν συγγραφέων περὶ αὐτοῦ εἶναι καὶ τὸ βιβλίον τοῦ George Santayana *Ἡ ἰδέα τοῦ Χριστοῦ εἰς τὰ Εὐαγγέλια ἢ ὁ Θεὸς εἰς τὸν ἄνθρωπον*¹, τὸ ὁποῖον, ὅτε τὸ 1946 ἐνεφανίσθη διὰ πρώτην φοράν, «προεκάλεσε τὸν θαυμασμόν εἰς τὴν Εὐρώπην, ὅπου μετεφράσθη καὶ ἐπανεξεδόθη»².

Ὁ G. Santayana (1863-1952), ἰσπανοαμερικανὸς φιλόσοφος καὶ ποιητῆς, ἐδίδαξεν ὡς καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Harvard ἀπὸ τοῦ 1889 μέχρι τοῦ 1912³. Τὰ σπουδαιότερα, ἀλλὰ καὶ ἐκτε-

1. George Santayana, *The Idea of Christ in the Gospels or God in Man*, a Critical Essay, New York, Charles Scribner's Sons, 1946.

2. *Selected Critical Writings of George Santayana*, edited by Norman Henfrey, Cambridge, Cambridge University Press, 1968, τ. 1, Εἰσαγωγή (Introduction), σ. 14.

3. Σημειωτέον ὅτι ὁ G. Santayana ἐσπούδασεν εἰς τὸ αὐτὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Harvard, ἐκ τοῦ ὁποῦ εἶχε λαβεῖν τὸ 1886 τὸ δίπλωμα τῆς φιλοσοφίας (B.A.) καὶ μετ' ὀλίγα ἔτη τὸ διδακτορικὸν δίπλωμα (Ph. D.), γράψας τὴν διατριβὴν αὐτοῦ ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ καθηγητοῦ του καὶ μετέπειτα συναδέλφου του William James (Περὶ τῶν σχέσεων τοῦ G. Santayana μετὰ τοῦ W. James, βλ. τὰς ἐπιστολάς τοῦ πρώτου πρὸς τὸν δεῦτερον εἰς *The Letters of George Santayana*, edited with an Introduction and Commentary by Daniel Cory, New York, Charles Scribner's Sons, 1955, σ. 14, 21, 25, 27, 29, 30, 32, 61, 67, 73, 76, 78, 81). Τὸ θέμα τῆς διατριβῆς του ἦτο ἐπὶ τοῦ γερμανοῦ φιλοσόφου Hermann Lotze (βλ. G. Santayana, *Lotze's System of Philosophy*, edited by Paul Grimley Kuntz, Indiana 1971). — Περὶ τῆς ζωῆς ἐν γένει τοῦ Santayana βασικὴ πηγὴ, πλὴν τοῦ μνημονευθέντος ἀνωτέρω *The Letters of George Santayana*, ὡς καὶ τοῦ

νέστερα ἔργα του εἶναι : Ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου (5 τόμοι)⁴ καὶ Τὰ βασίλεια τοῦ πνεύματος (4 τόμοι)⁵. Ἐκ τῶν δύο δὲ τελευταίων ἔργων του, τὰ

ἔργου τοῦ Daniel Cory, *Santayana: The Later Years, a Portrait with Letters*, New York, George Braziller, 1963, εἶναι ἐπίσης τὸ τρίτομον ἔργον τοῦ ἰδίου τοῦ φιλοσόφου ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον: *Persons and Places*, New York, Charles Scribner's Sons, 1944-1953, 3 vols.: τ. 1, *The Background of my Life* (1944)· τ. 2, *The Middle Spain* (1945) καὶ τ. 3, *My Host the World* (1953).

4. G. Santayana, *The Life of Reason or the Phases of Human Progress*, New York, Charles Scribner's Sons, 1905 - 1906, 5 vols.: τ. 1, *Introduction and Reason in Common Sense* (1905)· τ. 2, *Reason in Society* (1905)· τ. 3, *Reason in Religion* (1905)· τ. 4, *Reason in Art* (1905) καὶ τ. 5, *Reason in Science* (1906). Νεωτέρα ἔκδοσις: *The Life of Reason or The Phases of Human Progress*, 1-vol. ed., revised by the Author in Collaboration with Daniel Cory, New York, Charles Scribner's Sons, 1953.

5. G. Santayana, *The Realms of Being*, New York, Charles Scribner's Sons, 1927-1940, 4 vols.: τ. 1, *The Realm of Essence* (1927)· τ. 2, *The Realm of Matter* (1930)· τ. 3, *The Realm of Truth* (1938) καὶ τ. 4, *The Realm of Spirit* (1940). Οἱ ἀνωτέρω τέσσαρες τόμοι περιέχουν τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Santayana μὲ ἰδιαίτερον ὡς εἰσαγωγὴν τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον: *Scepticism and Animal Faith: Introduction to a System of Philosophy*, New York, Charles Scribner's Sons, 1923. Πλὴν τῶν μνημονευθέντων, ἔχει συγγράψει ὁ Santayana καὶ πλῆθος ἄλλων φιλοσοφικῶν ἔργων. Τὰ ἅπαντα αὐτοῦ καταλαμβάνουν 15 τόμους (βλ. *The Works of George Santayana*, Triton Edition, New York, Charles Scribner's Sons, 1936-1940, 15 vols.). Ἐνταῦθα μνημονεύομεν ὀρισμένας μόνον συλλογὰς δημοσιευθέντων καὶ μὴ ἄρθρων καὶ κριτικῶν μελετῶν, ἐμφανισθεῖσας κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς ἰδιαιτέρους τόμους, ὡς λ.χ. *George Santayana's America: Essays in Literature and Culture*, collected and with an Introduction by James Ballowe, Urbana, University of Illinois, 1967· *Selected Critical Writings of George Santayana*, edited by Norman Henfrey, Cambridge, Cambridge University Press, 1968, 2 vols· *The Genteel Tradition: Nine Essays*, edited by Douglas L. Wilson, Boston 1967· *Physical Order and Moral Liberty: Previously Unpublished Essays of G. Santayana*, edited by John and Shirley Lachs, Nashville, Vanderbilt University Press, 1969. Ὅσον δ' ἀφορᾷ ἰδιαιτέρως εἰς μελέτας περὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Santayana, ἀναφέρομεν τὰς κατωτέρω: Karl Milton Munitz, *The Moral Philosophy of Santayana*, New York, Columbia University Press, 1939· Paul Arthur Schilpp, ed., *The Philosophy of George Santayana*, Evanston and Chicago, Northwestern University, 1940, rev. ed.: New York, Tudor Publishing Co., 1951· Jacques Duron, *La pensée de George Santayana: Santayana en Amérique*, Paris, Librairie Nizet, 1950· Richard Buttler, *The Mind of Santayana*, Chicago, Henry Begnery Co., 1955. Ἐκ δὲ τῶν ἐμφανισθεισῶν κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσαετίαν διαφόρων μελετῶν περὶ τοῦ Santayana ὡς φιλοσόφου καὶ ποιητοῦ μνημονεύομεν τὰς ἐξῆς: Mossie May Kirkwood, *Santayana: Saint of the Imagination* (Toronto 1961), Thomas N. Munson, *The Essential Wisdom of G. Santayana* (New York 1962), Ira D. Cardiff, *The Wisdom of G. Santayana* (New York 1964), Douglas Lawson Wilson, *Santayana: The Poet in America*, Ph. D. diss. (University of Pennsylvania, 1964), Jerome Ashmore, *Santayana: Art and Aesthetics* (Cleveland 1966), Wil-

ὅποια ἔγραψεν ὀλίγα ἔτη πρὸ τοῦ θανάτου του, εἶναι καὶ τὸ ἀνωτέρω περὶ Χριστοῦ μνημονευθέν⁶.

Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἀναπτύσσεται ἡ ἰδέα τοῦ Χριστοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ὁ Santayana ἐρμηνεύει συμβολικῶς τὴν ἡθικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, δεδομένου ὅτι ὁ ἴδιος «ὁ Χριστὸς—κατὰ τὸν φιλόσοφον αὐτὸν—ὕπῆρξεν ὑπέρτατον πνεῦμα ἐνσαρκωθὲν εἰς μίαν ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν»⁷.

1. Ἡ προέλευσις τοῦ πνεύματος κατὰ τὸν Santayana καὶ ἡ περὶ Θεοῦ ἀντίληψις αὐτοῦ συγκρινομένη πρὸς τὴν τοῦ Kierkegaard.

Ἡ συμβολικὴ ἐρμηνεία τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος διὰ τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ πηγάζει ἐκ τῆς δυαρχικῆς περὶ πνεύματος ἀντιλήψεως τοῦ Santa-

lard E. Arnett, *G. Santayana* (New York 1968), Elkin Calhoun Wilson, *Shakespeare, Santayana, and the Comic* (Alabama 1973), Timothy L. S. Sprigge, *Santayana: An Examination of Philosophy* (Boston 1974), Lois Hughson, *G. Santayana and Modernist Poetics* (New York 1977). —Διὰ τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ ἀποκτήσουν μίαν πληρεστέραν βιβλιογραφικὴν ἐνημέρωσιν περὶ τοῦ Santayana, παραπέμπομεν εἰς τοὺς σπουδαιότερους βιβλιογραφικοὺς καταλόγους τοὺς εὐρισκομένους εἰς τὰ κάτωθι ἔργα: George W. Howgate, *George Santayana*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1938, σ. 349-352· Fred. Millett, *Contemporary American Authors: A Critical Survey and 219 Bibliographies*, New York, Harcourt, Brace and Co., 1940, σ. 562-565· Shohig Terzian, «Bibliography of the Writings of George Santayana to October, 1940 (with Index)», εἰς Schilp, ed., *The Philosophy of George Santayana*, Evanston and Chicago, Northwestern University, 1940, σ. 607-678 καὶ συμπλήρωμα εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1951· Jacques Duron, *La pensée de George Santayana: Santayana en Amérique*, Paris, Librairie Nizet, 1950, σ. 529-542· Robert E. Spiller, Willard Thorp, Thomas H. Johnson, Henry Seidel Camby, Richard M. Ludwig, *Literary History of the United States: Bibliography*, New York, The Macmillan Co., 1963, σ. 712-714, συμπλήρωμα σ. 187-188· Cerefino Santos Escudero, *Bibliographia general de Jorge Santayana*, τ. 44 τῆς σειρᾶς *Miscelanea Comillas*, Comiolas, Spain, Pontificia Universitas Commillensis, 1965, 158 σελ. καὶ *The Complete Poems of George Santayana, a Critical Edition*, edited and with an Introduction by William G. Helzberger, Lewisburg, Bucnell University Press, 1979, σ. 725-732.

6. Τὸ ἔτερον ἐκ τῶν δύο τελευταίων ἔργων του (τὸ τελευταῖον), τοῦ ὁποίου ἡ συγγραφὴ ἀπεπερατώθη τὸ 1950 καὶ ἐξεδόθη τὸ ἐπόμενον ἔτος, εἶναι: *Dominations and Powers: Reflections on Liberty, Society and Government*, New York, Charles Scribner's Sons, 1951.

7. G. Santayana, *The Realm of Spirit*, Book Fourth of Realms of Being, New York, Scribner's Sons, 1940, σ. 203.

yana. Κατ' αὐτόν, τὸ πνεῦμα ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ὕλης διὰ τὴν ὑπαρξίν του, ἀλλ' οὐχὶ καὶ διὰ τὴν οὐσίαν του⁸. Ἡ οὐσία ἀπλῶς εἶναι, δὲν ὑπάρχει⁹, εἶναι «σαταικὸν ὄν», «κάτι ἰδεατόν»¹⁰, πρὸς τὸ ὁποῖον ἀτενίζει τὸ πνεῦμα. Τὸ πνεῦμα, ἐπομένως, τὸ ὁποῖον ἀπορρέει ἐκ τῆς ὕλης ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν του, ἐπαναπαύεται εἰς τὴν οὐσίαν ὡς πρὸς τὴν μέλλουσαν κατάστασίν του¹¹, ἐν τῇ προσπαθεῖα αὐτοῦ νὰ ἐπιτύχη τὸ ἀληθὲς ἰδεῶδες του, τὸ ὁποῖον ἐκπροσωπεῖται ὑπὸ τῆς ἰδέας τοῦ Χριστοῦ¹², ἤτοι τοῦ ἀγαθοῦ ἐν τῇ ὑψίστῃ καὶ ἀπολύτῳ αὐτοῦ μορφῇ¹³.

Μία βασικὴ διάκρισις εἰς τὴν ὄντολογίαν τοῦ Santayana εἶναι ἐκείνη μεταξὺ οὐσίας καὶ ὑπάρξεως. Ἡ οὐσία εἶναι ὅ,τι εἶναι, «ἀδρανὴς καὶ μὴ ὑπάρχουσα»¹⁴, ἐνῶ «ἡ ὑπαρξις ἔχει ὡς συνέπειαν ἐξωτερικὰς σχέσεις καὶ οὐχὶ ἀπλῶς φαινομενικὴν ἀλλὰ πραγματικὴν ροήν»¹⁵, ἡ ὁποία «ροὴ εἶναι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἀπόλυτος καὶ ἡ ψυχὴ τῆς ὑπάρξεως»¹⁶. Ὁ Santayana, λοιπόν, δεχόμενος τὸ πνεῦμα ὡς ἀπλῆν ἐνέργειαν τῆς ὕλης¹⁷, ἡ ὁποία (ὕλη) καὶ ἀποτελεῖ «τὴν ἀρχὴν τῆς ὑπάρξεως»¹⁸, δέχεται ἐπίσης τοῦτο ὡς ὑπαρκτόν, «ἄν καὶ ἄυλον» αὐτὸ καθ' ἑαυτό¹⁹.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, τὸ ἀπόλυτον Πνεῦμα ἢ καθαρὸν Ὀν (pure Being), ὁ Θεός, ὡς «ὁ κοινὸς χαρακτήρ ὄλων τῶν οὐσιῶν»²⁰, σχετίζεται πρὸς τὸ «βασίλειον τῆς οὐσίας» (Realm of Essence)²¹, καὶ ἐπομένως δὲν ὑπάρχει, κατὰ τὸν Santayana. Τοιοῦτοτρόπως, παρὰ τὸ γεγονὸς

8. Αὐτόθι, σ. 79.

9. Αὐτόθι, σ. 292.

10. G. Santayana, *The Idea of Christ in the Gospels or God in Man*, σ. 230.

11. *The Realm of Spirit*, σ. 49.

12. *The Idea of Christ in the Gospels...*, σ. 253.

13. Αὐτόθι, σ. 282.

14. G. Santayana, *The Realm of Matter*, Book Second of Realms of Being, London, Constable and Co., 1930, σ. 84.

15. G. Santayana, *Scepticism and Animal Faith*, New York, Dover Publications, Inc., 1955, σ. 34.

16. *The Realm of Matter*, σ. 85.

17. *The Realm of Spirit*, σ. 49, 79. Ἡ περὶ τοῦ πνεύματος δ' αὕτη ἀποδοχὴ τοῦ Santayana ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὕλην εἶναι ὅ,τι ἀκριβῶς χαρακτηρίζει τὸν φιλόσοφον αὐτόν ὡς «ὑλιστὴν» (*Scepticism and Animal Faith*, σ. vii).

18. *The Realm of Matter*, σ. v.

19. *The Realm of Spirit*, σ. 6.

20. G. Santayana, *Platonism and the Spiritual Life*, New York, Harper and Brothers, 1957, σ. 263.

21. Ὁ Santayana πραγματεύεται κυρίως περὶ τοῦ «καθαροῦ Ὀντος» εἰς τὸ 4ον κεφάλαιον τοῦ «βασίλειου» αὐτοῦ, ἀποτελοῦντος τὸ πρῶτον βιβλίον (πρῶτον τόμον) τοῦ τετρατόμου ἔργου του *The Realms of Being*.

ὅτι ἀκολουθεῖ οὗτος εἰς τὴν διάκρισιν μεταξύ οὐσίας καὶ ὑπάρξεως τοὺς Σχολαστικούς, δὲν συμφωνεῖ πρὸς αὐτοὺς ὅτι κατ' ἐξάλειψιν εἰς τὸν Θεὸν *essentia involvit existentiam*²². Ἐπὶ τῆς σχέσεως οὐσίας καὶ ὑπάρξεως, εἰς τὸν Θεόν, θὰ ἠδύνατο μᾶλλον νὰ συμφωνήσῃ πρὸς τὸν Søren Kierkegaard.

Ὁ δανὸς οὗτος φιλόσοφος καὶ θεολόγος, ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἀνωτέρω περὶ Θεοῦ ἀρχὴν τῶν Σχολαστικῶν, παρατηρεῖ ὅτι, μολονότι ὑπάρχει ἀπόλυτος σχέσις μεταξύ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἔργων Αὐτοῦ²³, ἐν τούτοις τὰ ὑποτιθέμενα ἔργα τοῦ Θεοῦ ἐμβάλλουν εἰς ἀμφιβολίαν τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν, μὴ δυνάμενα νὰ ἀποδείξουν ἐπαρκῶς τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ²⁴. Διακρίνων καὶ ὁ φιλόσοφος αὐτὸς μεταξύ οὐσίας καὶ ὑπάρξεως ἢ «ἰδεατοῦ ὄντος» καὶ «πραγματικοῦ ὄντος»²⁵, εὐρίσκει ὅτι εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν «ἡ δυσκολία ἔγκειται εἰς τὸ νὰ καταστῇ ἐφικτὴ ἡ πραγματικὴ ὑπαρξις τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ εἰσαχθῇ διὰ τῆς διαλεκτικῆς ἡ ἰδεατὴ οὐσία τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν σφαῖραν τῆς πραγματικῆς ὑπάρξεως»²⁶. Ἡ ἀνθρωπίνη λοιπὸν διάνοια, κατὰ τὸν Kierkegaard, ἀδυνατεῖ νὰ προσεγγίσῃ τὸν Θεόν, διότι ὡς (ὑπὲρ-λόγον) ὁ Θεὸς εἶναι «Ἄγνωστος»²⁷, ὁ ὁποῖος «εἰς τὴν πραγματικότητα μὲν ὑπάρχει, ἀλλ' ὅσον μένει ἄγνωστος δὲν ὑπάρχει»²⁸.

Κατόπιν τοῦ ἀνωτέρω συμπεράσματος πρέπει ἐπομένως νὰ ἀποκλεισθῇ πᾶσα διαλεκτικὴ προσέγγισις τοῦ Θεοῦ διὰ τῶν λεγομένων λογικῶν ἀποδείξεων, ὡς μία ἐξ αὐτῶν λ.χ. εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου ἐπινοηθεῖσα κοσμολογικὴ ἀπόδειξις, διὰ τῆς ὁποίας κατέληξεν οὗτος εἰς τὴν ταύτισιν μεταξύ οὐσίας καὶ ὑπάρξεως εἰς τὸν Θεόν²⁹. Ἡ ταύτισις αὕτη ὡς συνέ-

22. Περὶ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς τῶν Σχολαστικῶν, βλ. Thomas Aquinas, *Summa Contra Gentiles (Selected Writings of St. Thomas Aquinas)*, edited by the Rev. Father M. C. D'Arcy, New York, E. P. Dutton and Co., Inc., 1950, σ. 119).

23. Søren Kierkegaard, *Philosophical Fragments or A Fragment of Philosophy*, trans. by D. F. Swenson, 5th print., Princeton, Princeton University Press, 1974, σ. 51.

24. Αὐτόθι, σ. 52.

25. Αὐτόθι, σ. 51 σημ.

26. Αὐτόθι, σ. 52 σημ.

27. Αὐτόθι, σ. 49.

28. Αὐτόθι, σ. 55.

29. Ἐκαστον ὄν ὑπάρχει εἰς τὸν ὑλικὸν κόσμον ἐξ αἰτίας ἐνὸς ἄλλου ὄντος, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ αἰτία αὐτοῦ. Καὶ τὸ ὄν ἐκεῖνο ὑπάρχει ἐπίσης ἐξ αἰτίας ἄλλου ὄντος καὶ οὕτω καθεξῆς. Εἰς τὴν ἄλυσιν αὐτὴν τῶν ὑπαρχόντων ὄντων, ἄτινα σχετίζονται πρὸς ἄλληλα ὡς ἡ αἰτία πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα, ὑπάρχει τὸ πρῶτον ὄν, ὁ Θεός, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ πρώτη αἰτία ὄλων τῶν ὄντων καὶ ὁ ὁποῖος ἀντλεῖ τὴν ὑπαρξίν του ἀφ' ἑαυτοῦ, καθ' ὅσον ἡ οὐσία αὐτοῦ εἶναι νὰ ὑπάρχῃ, ἡ οὐσία του δηλαδὴ ἐμπεριέχει καὶ τὴν ὑπαρξίν του (*essentia involvit existentiam*). Ἐπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν ὁ Θεός, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Νικ. Νησιώτης εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Σχολαστικῆς θεολογίας, ἀδύναται νὰ γνωρισθῇ ἀπλῶς διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, ἀναγομένου διὰ τῆς ἐρεῦνης τῆς νοησιαρχικῆς αἰτίας ἐκάστου νοη-

πεια τοῦ Θεοῦ τῶν λογικῶν ἐν γένει ἀποδείξωσαν τῆς Σχολαστικῆς θεολογίας ὠδήγησε τελικῶς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην εἰς τὸν «θάνατον τοῦ Θεοῦ»³⁰. Διὰ τοῦτο, ἀντὶ τῆς ταυτίσεως, πρέπει νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Θεοῦ ἢ μεταξὺ οὐσίας καὶ ὑπάρξεως διάκρισις, εἰς τὴν ὁποίαν πρῶτος προέβη Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς³¹. Μετὰ ταῦτα δὲ καὶ ὁ Μέγας Βασιλείος, ὁ ὁποῖος εἶπεν ὅτι «αἱ μὲν ἐνέργειαι αὐτοῦ [τοῦ Θεοῦ] πρὸς ἡμᾶς καταβαίνουσιν, ἡ δὲ οὐσία αὐτοῦ μένει ἀπρόσιτος»³². Ἡ ὑπὸ τοῦ Μ. Βασιλείου γενομένη διάκρισις μεταξὺ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν ἢ ὑπάρξεως εἰς τὸν Θεὸν εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν Πατερικὴν ἐν γένει θεολογίαν. Ἐπ' αὐτῆς δὲ τῆς διακρίσεως ἀκριβῶς ἐβασίσθη καὶ ὁ Kierkegaard.

Συμφώνως πρὸς τὴν γνωσιολογικὴν του θεωρίαν («ἡ ἀλήθεια εἶναι ὑποκειμενικότης»), διακρίνει οὗτος μεταξὺ τοῦ τί εἶναι ἀλήθεια ἀπὸ θεωρητικῆς πλευρᾶς καὶ τοῦ πῶς ἡ ἀλήθεια αὐτὴ θὰ συνδεθῇ πρὸς τὴν ὑποκειμενικότητα (τὸ πρόσωπον) τοῦ ἀνθρώπου³³, ὥστε νὰ μεταμορφώσῃ αὐτὴ πρακτικῶς αὐτὴν ταύτην τὴν ζώην του³⁴. Ἐν σχέσει δὲ πρὸς τὴν ἀλήθειαν περὶ Θεοῦ, τὸ τί αὐτῆς τῆς ἀληθείας ἀναφέρεται εἰς τὴν οὐσίαν Αὐτοῦ, ἐνῶ τὸ πῶς εἰς τὴν ὑπαρξίν του. Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν τῆς ἀνωτέρω θεωρίας του ὁ Kierkegaard ἐχαρακτήρισε τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ ὡς ἄγνωστον, διὰ νὰ δώσῃ ἰδιαιτέραν ἔμφασιν εἰς τὴν ὑπαρξίν Αὐτοῦ διὰ τῆς διδασκαλίας του περὶ προσωπικῆς συνδέσεως τοῦ ἀνθρώπου μετ' αὐτῆς³⁵. «Ὅσον ἀφορᾷ ἐπομένως εἰς τὰς ἀντιλήψεις του

τοῦ ἀντικειμένου εἰς τὴν πρώτην Ἀρχὴν παντὸς ὄντος» (Νικ. Ἀ. Νησιώτη, *Προλεγόμενα εἰς τὴν θεολογικὴν γνωσιολογίαν*: Τὸ ἀκατάληπτον τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ δυνατότης γνώσεως Αὐτοῦ, Ἀθήναι 1965, σ. 177). Ἡ γνώσις αὐτῆ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀθάλατος, διότι ἀποδέχεται *a priori* ὅ,τι ἐπιδιώκει νὰ ἀποδείξῃ (αὐτόθι, σ. 180).

30. Εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν Μεταφυσικὴν ὁ θάνατος τοῦ Θεοῦ εἶναι λογικὴ κατάληξις τοῦ δυτικοῦ Ὀρθολογισμοῦ. Διότι, ἐνῶ ἡ Μεταφυσικὴ αὐτὴ βασίζεται εἰς τὴν προϋπόθεσιν τοῦ Θεοῦ ὡς λογικῆς Πρώτης Αἰτίας τῆς Κοσμολογίας, ἐν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου ἀποκλείει Αὐτόν, ἀρνεῖται νὰ δεχθῇ τὸ Ὑπέρολογον ὡς προῖον τοῦ λογικοῦ. Ἐπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν «ἐπειδὴ προσφέρει τὴ λογικὴ κατανόησιν τοῦ Θεοῦ ἢ Μεταφυσικὴ προετοιμάζει καὶ τὴ δυνατότητα τῆς λογικῆς Του ἀναιρέσεως» (Χρ. Γιανναρᾶ, *Ἡ θεολογία τῆς ἀγνωσίας καὶ τῆς ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ*, Ἀθήνα, ἐκδ. «Δωδώνη», 1967, σ. 14).

31. Κατὰ τὸν Φίλωνα τὸν Ἀλεξανδρεῖα, ὁ Θεὸς εἶναι τὸ καθαρὸν καὶ ἀπόλυτον Ὄν, τοῦ ὁποῦ μόνον τὴν ὑπαρξίν δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ γνωρίσῃ, οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν οὐσίαν (Χρ. Ἀνδροῦτσου, *Λεξικὸν τῆς Φιλοσοφίας*, ἐκδ. 2α, Θεσσαλονίκη, ἐκδ. Βασ. Ρηγοπούλου, 1965, σ. 361).

32. Μ. Βασιλείου, Ἐπιστολὴ 234· βλ. *Patrologia Graeca*, ἐκδ. J.-P. Migne, τ. 32, στ. 869B (ἀπὸ τοῦ ἐξῆς τὸ ἔργον τοῦτο ἀναφέρεται διὰ τῆς βραχυγραφίας PG).

33. S. Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscript*, trans. by D. F. Swenson, completed after his death by W. Lowrie, 9th print., Princeton, Princeton University Press, 1968, σ. 169-224, ἰδίᾳ δὲ σ. 181.

34. Αὐτόθι, σ. 149.

35. S. Kierkegaard, *Philosophical Fragments*, σ. 108-109, 127.

περὶ Θεοῦ, ἠκολούθησεν εἰς τὴν πραγματικότητα τὴν ὀρθόδοξον πατερικὴν Παράδοσιν, ἢ ὅποια «ἐδίδαξεν ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι (ὡς 'οὐσία') ἀπολύτως ὑπερβατικός, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος μετέχει ὑπαρξιακῶς τῶν σφζουσῶν ἐνεργειῶν Αὐτοῦ»³⁶.

Ἐξ ὅσων ἐλέχθησαν ἀνωτέρω καθίσταται φανερόν ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πατέρα τοῦ ὑπαρξισμοῦ, ὁ Santayana, ἂν καὶ διαχωρίζει, ὡς ἐκεῖνος, τὴν οὐσίαν ἀπὸ τὴν ὑπαρξιν ἢ τὰς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, καταλήγει ἐν τούτοις, ἀκολουθῶν τὴν ὀρθολογιστικὴν γραμμὴν τῆς Δύσεως, νὰ ἀπορρίψῃ τὴν ὑπαρξιν Αὐτοῦ. Κατὰ τὸν Kierkegaard ἕμως, «ἐὰν ὁ Θεὸς δὲν ὑπάρχη, θὰ ἦτο βεβαίως ἀδύνατον νὰ τὸ ἀποδείξῃ τις· ἐὰν πάλιν ὑπάρχη, θὰ ἦτο μωρία νὰ προσπαθήσῃ τις νὰ εὕρῃ ἀποδείξεις»³⁷. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Santayana περὶ Θεοῦ στεροῦνται σοβαρότητος. Ἄλλοι φιλόσοφοι, διὰ διαφορετικούς λόγους, θὰ ἠδύνατο νὰ καταλήξουν εἰς ἐντελῶς ἀντίθετα συμπεράσματα πρὸς τὰ ἰδικά του. Παράδειγμα, ὁ συνάδελφος του καθηγητῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Harvard, ὁ William James³⁸. Ὁ φιλόσοφος αὐτός, βασιζόμενος ἐπὶ τῆς «πραγματικῆς» ἀρχῆς του ὅτι μία θεωρία εἶναι ἀληθῆς ἐφ' ὅσον λειτουργεῖ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἐμπειρίαν, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ περὶ Θεοῦ ὑπόθεσις εἶναι ἀληθῆς, καθ' ὅτι ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πραγμάτων εὐεργετικῆ διὰ τὸ ἄτομον³⁹.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Πραγματισμὸν τοῦ W. James, ὁ Santayana ὡς ὑλιστῆς φιλόσοφος, «ὁ μόνος ἐναπομείνας» εἰς τὴν ἐποχὴν του, καθὼς διατείνεται ὁ Ἰδιος⁴⁰, θεωρῶν μάλιστα διὰ τοῦτο τὸν ἑαυτὸν του ὡς «ἐκτὸς ἐποχῆς», ἀπορρίπτει τὸν Θεόν. Ὁ Θεὸς δι' αὐτὸν εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὴν ὕλην⁴¹, συμβολίζων ἀπλῶς διὰ τοῦ ὀνόματός του «τὴν παγκόσμιον δύναμιν καὶ τὴν λειτουργίαν τῆς ὕλης»⁴². Καθ' ὃν τρόπον δὲ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Θεοῦ, οὕτω καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Χριστοῦ ὡς («Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ») ἐρμηνεύει τὴν

36. Κωνστ. Ε. Παπαπέτρου, *Ἡ ἀπολογητικὴ καὶ ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδ. *Γρηγόριος Παλαμᾶς*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 15· βλ. ἐπίσης σ. 22.

37. *Philosophical Fragments*, σ. 49.

38. Βλ. τὴν ὑπὸ τοῦ Santayana «προσωπογραφίαν» τοῦ William James εἰς *Selected Critical Writings of George Santayana*, ἐνθ' ἂν., σ. 298-305· βλ. ἐπίσης τὸ ἔργον τοῦ Ralph Barton Perry, *The Thought and Character of William James*, Boston, Little, Brown, and Co., 1935.

39. W. J. McGill, «Pragmatism», εἰς *Dictionary of Philosophy*, edited by D. D. Runes, Ames, Iowa, Littlefield, Adams and Co., 1958, σ. 246· βλ. ἐπίσης Richard H. Popkin - Avrum Stroll, *Philosophy Made Simple*, 5th print. New York City, Made Simple Books, Inc., 1958, σ. 173-175.

40. G. Santayana, *Scepticism and Animal Faith*, σ. vii.

41. G. Santayana, *The Realm of Spirit*, σ. 284.

42. G. Santayana, *The Realm of Matter*, σ. 171.

θεότητα Αὐτοῦ κατὰ τρόπον συμβολικόν⁴³. Δὲν ἀποδέχεται τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ ὑπὸ πραγματικὴν ἔννοιαν, ὡς λ.χ. ὁ Kierkegaard, ὁ ὁποῖος εἶδεν εἰς Αὐτὸν τὸν «Θεὸν - Ἀνθρώπων»⁴⁴ καὶ οὐχί, ὡς ὁ Santayana, τὸν «Θεὸν - εἰς - τὸν - ἄνθρωπον»⁴⁵. Διὰ τοῦτο καὶ ἀποφεύγει νὰ προβῇ εἰς ὅ,τι ὁ δανὸς φιλόσοφος ἐχαρακτήρισεν ὡς «μέγα ἄλμα» εἰς τὸ παράλογον⁴⁶, εἰς τὸ ἀπόλυτον παράδοξον τοῦ Θεοῦ - Ἀνθρώπου⁴⁷.

2. Ἡ πραγματικότητα τοῦ πνεύματος καὶ ἡ συμβολικὴ ἐρμηνεία τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ ὡς ὑψίστου καὶ ἀπολύτου ἀγαθοῦ.

Ἐὰν ἡ στάσις τοῦ Santayana ἔναντι τοῦ Θεοῦ καθορίζεται ἐκ τῆς διακρίσεως μεταξὺ οὐσίας καὶ υπάρξεως, ἡ στάσις του ἔναντι τοῦ Χριστοῦ ἰδιαιτέρως ἀπορρέει ἐκ τῶν δυαρχικῶν αὐτοῦ ἀντιλήψεων περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἐν συναρτήσει ὅμως καὶ ἐδῶ πρὸς τὴν διάκρισιν μεταξὺ οὐσίας καὶ υπάρξεως. Τὸ πνεῦμα, κατ' αὐτόν, ἐξαρτᾶται, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ἐκ τῆς ὕλης διὰ τὴν ὑπαρξίν του, ἀλλ' ἐπαναπαύεται εἰς τὴν οὐσίαν, ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲ εἰς τὴν ιδέαν τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀποτελοῦντος τὸ ὕψιστον καὶ ἀπόλυτον ἀγαθὸν αὐτοῦ. Τοιοῦτοτρόπως «τὸ πνεῦμα —καθὼς συμπεραίνει ὁ Santayana— δύναται νὰ ἐκληφθῇ κατὰ δύο τρόπους, ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὰ διάφορα δείγματα του. Εἰς τὴν οὐσίαν του ἡ κλίσις τοῦ πνεύματος

43. Κατὰ τὸν R. Buttler, τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ ἐκφράζει «κατὰ τρόπον μυθικόν» τὸν φιλοσοφικὸν νατουραλισμὸν τοῦ Santayana (Richard Buttler, *The Mind of Santayana*, Chicago, Henry Bagnery Co., 1955, σ. 126). Ὁ ἴδιος ὁ Santayana ὁμιλεῖ ἐπανειλημμένως περὶ «τοῦ μύθου τοῦ Χριστοῦ» (*The Realm of Spirit*, σ. 203 καὶ *The Idea of Christ in the Gospels...*, σ. 13, 14, 21, 104, 134). Εἰς τοῦτο ὁμοιάζει ἐπομένως πρὸς τὸν David Strauss, ὅστις ἀντελήφθη τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ ὡς «μῦθον» μόνον (David F. Strauss, *The Life of Jesus*, trans. from the German by George Eliot, London Swan Sonnenschein and Co., New York, Macmillan and Co. 1892, σ. 776).

44. Ὁ «Θεὸς-Ἀνθρώπος» εἶναι τὸ κύριον θέμα τοῦ βιβλίου τοῦ Kierkegaard *Philosophical Fragments*.

45. Ὁ «Θεὸς-εἰς-τὸν-ἄνθρωπον» εἶναι τὸ κύριον θέμα τοῦ βιβλίου τοῦ Santayana *The Idea of Christ in the Gospels or God in Man*.

46. S. Kierkegaard, *Fear and Trembling*, trans. by W. Lowrie, New York, Doubleday and Co., 1954, σ. 47.

47. S. Kierkegaard, *Training in Christianity*, trans. by W. Lowrie, 3rd print. Princeton, Princeton University Press, 1972, σ. 85. Ὁ Kierkegaard πραγματεύεται ἰδιαιτέρως περὶ τοῦ «ἀπολύτου παραδόξου» εἰς τὸ ἔργον του *Philosophical Fragments*, σ. 46έξ.

είναι ἡ κλίσις πρὸς τὸν Χριστόν. Εἰς τὰ δείγματα του, ὅπωςδὴποτε, ἡ κλίσις τοῦ πνεύματος εἶναι διάφορος εἰς ἐκάστην ἀνθρωπίνην ψυχὴν»⁴⁸.

Ἡ μετοχὴ λοιπὸν τοῦ πνεύματος εἶναι διττὴ: ἄφ' ἑνὸς μετέχει εἰς τὴν ζωὴν τῆς ὕλης, τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος δηλαδὴ, εἰς τὸ ὅποιον ἐμφωλεύει ἡ ψυχὴ, καὶ ἄφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἰδανικὴν ζωὴν, τὴν ὅποιαν ἐκφράζει ἡ ἰδέα τοῦ Χριστοῦ ὡς τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ καὶ τοῦ ιδεώδους τοῦ πνεύματος. Εἶναι ἐμφανὲς ἐπομένως ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ Χριστοῦ ἐνδιαφέρει τὸν Santayana οὐχὶ ἀπὸ πραγματικῆς ἀλλ' ἀπὸ συμβολικῆς πλευρᾶς, δηλαδὴ «ὡς σύμβολον ὑψηλῶν, ἠθικῶν καὶ ὄντολογικῶν μυστηρίων»⁴⁹.

Ἐπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν («ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ ἀντιπροσωπεύει ἐν μυστήριον, τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ - εἰς - τὸν - ἀνθρωπον»⁵⁰, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ καὶ τὸ θέμα τοῦ βιβλίου τοῦ Santayana *Ἡ ἰδέα τοῦ Χριστοῦ εἰς τὰ Εὐαγγέλια*. Τὸ βιβλίον τοῦτο πραγματεύεται «τὴν ἰδέαν τοῦ θείου, καθὼς ἡ ἰδέα αὕτη ἀπεικονίζεται εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Χριστοῦ»⁵¹. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ βιβλίον φέρει ὡς συμπληρωματικὸν τίτλον: *Ὁ Θεὸς εἰς τὸν ἀνθρωπον*, ὁ ὅποιος, ἐπεξηγῶν τὴν ἰδέαν τοῦ Χριστοῦ, ἐκφράζει τὰς δύο φύσεις Αὐτοῦ, τὴν θείαν (ὡς υἱοῦ τοῦ Θεοῦ) καὶ τὴν ἀνθρωπίνην (ὡς υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου). Αἱ δύο αὗται φύσεις ἔχουν σημασίαν διὰ τὸν Santayana ὡς συμβολίζουσαι μόνον ἀντιστοιχοῦς φύσεις εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ἀνθρώπου: «τὸ θεῖον πνεῦμα» καὶ «τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν». Ἡ μεταξὺ πνεύματος καὶ ψυχῆς διάκρισις αὕτη, ἡ ὁποία εἶναι πολὺ σημαντικὴ διὰ τὴν κατανόησιν τῆς πάλης μεταξὺ πνεύματος καὶ σαρκὸς ἀπὸ πραγματικῆς πλευρᾶς καὶ τῆς ἐνώσεως τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ ἀπὸ συμβολικῆς πλευρᾶς, ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς ὑπὸ τοῦ Santayana ἐρμηνείας τῆς ἰδέας τοῦ Χριστοῦ ἢ τοῦ Θεοῦ - εἰς - τὸν - ἀνθρωπον.

48. G. Santayana, *The Idea of Christ in the Gospels...*, σ. 251. Ἐπὶ τῆς βάσει τῶν δύο τούτων ὕψων τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος ὁ Santayana συμπεραίνει: «Ὀλοκληρὸς ἡ ἀνθρωπότης διαχωρίζεται εἰς δύο τάξεις: Οἱ Σάντσο Πάντζας οἱ ὅποιοι ἔχουν μίαν αἰσθησὴν τῆς πραγματικότητος, ἀλλ' οὐχὶ ἰδανικά, καὶ οἱ Δὸν Κιχῶται μὲ μίαν αἰσθησὴν ἰδανικῶν, ἀλλὰ παράφρονες. Ἡ ἰκανότης τοῦ νὰ ἀναγνωρίζῃ τις τὰ γεγονότα ὡς γεγονότα καὶ νὰ ἀποδέχεται τὸ ἰδανικὸ ὡς ἰδανικὰ —καὶ τοῦτο εἶναι καθ' ὀλοκληρίαν ὅ,τι προτείνομεν— ἐν καὶ ἐντελῶς ἀπλῆ, φαίνεται ἐν τούτοις νὰ διαφεύγῃ ἀπὸ τὴν φυσιολογικὴν ἀνθρωπίνην δύναμιν τῆς διακρίσεως» (G. Santayana, *Interpretations of Poetry and Religion*, New York, Ch. Scribner's Sons, 1911, σ. vi-vii).

49. G. Santayana, *The Idea of Christ in the Gospels...*, σ. 17.

50. Αὐτόθι.

51. R. Buttler, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 126.

3. Ἡ ὑπὸ τοῦ Santayana διάκρισις μεταξύ πνεύματος καὶ ψυχῆς εἰς τὸν ἀνθρώπον ἐν σχέσει πρὸς τὰς δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ, τὴν θείαν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὀρθόδοξον ἀντίληψιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος συνίσταται ἐκ δύο συστατικῶν, ἐκ πνεύματος ἢ ψυχῆς καὶ σώματος ἢ σαρκός, ὁ Santayana παραδέχεται καὶ τρίτον συστατικόν, εἰς τὸ ὁποῖον δίδει τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα *psyche* (ψυχὴν), ἐννοῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο τὴν ἄλογον ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου ὡς διακρινομένην ἀπὸ τὴν λογικὴν ψυχὴν ἢ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ⁵². Ἡ ἀντίληψις τοῦ Santayana περὶ τοῦ τρισυνθέτου τοῦ ἀνθρώπου ἐνθυμίζει τὴν ἀνάλογον αἰρετικὴν διδασκαλίαν τῶν τριχοτομιστῶν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ὡς λ.χ. τοῦ Τατιανοῦ, τοῦ Οὐαλεντίνου καὶ ἄλλων γνωστικῶν⁵³.

Ὅπως δὴποτε, εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν περὶ τοῦ τρισυνθέτου ἐν γένει ὑπάρχει μία οὐσιώδης διαφορὰ μεταξύ Santayana καὶ γνησίων τριχοτομιστῶν. Ὑπὸ τὰ τρία συστατικά τοῦ ἀνθρώπου οἱ τελευταῖοι ἐννοοῦν τρεῖς διαφορητικὰς οὐσίας (τὸ πνεῦμα ὡς ἐντελῶς ἀνεξάρτητον τοῦ ὕλικου σώματος καὶ τὴν ψυχὴν ὡς μεῖγμα ἐξ ἀμφοτέρων ἢ μᾶλλον ὡς ἐνδιάμεσόν τι μεταξύ πνεύματος καὶ σώματος), ἐνῶ ἡ θεωρία τοῦ Santayana περὶ τῶν συστατικῶν τούτων εἶναι μονιστικὴ. Κατ' αὐτόν, «ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ἀπολύτως ἰδιαιτέρα οὐσία»,

52. Βλ. G. Santayana, *The Realm of Spirit*, σ. 15, 16, 18, 43, *The Realm of Matter*, σ. 139 καὶ *Soliloquies in England and Later Soliloquies*, New York, Ch. Scribner's Sons, 1922, σ. 222.

53. Ἡ διδασκαλία περὶ τοῦ τρισυνθέτου τοῦ ἀνθρώπου εἶναι χαρακτηριστικὴ διδασκαλία τῶν περισσοτέρων ἐκ τῶν γνωστικῶν. Ὁ Τατιανὸς λ.χ. (ἐγενν. τὸ 120 μ.Χ.) παραδέχεται ὅτι «δύο πνευμάτων διαφορὰς ἴσμεν ἡμεῖς, ὧν τὸ μὲν καλεῖται ψυχὴ· τὸ δὲ μεῖζον μὲν τῆς ψυχῆς, Θεοῦ δὲ εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις. Ἐκατέρα δὲ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις τοῖς πρώτοις ὑπῆρχ(εν)... Χρῆ λοιπὸν ἡμᾶς ὑπερ ἔχοντες ἀπολωλέκαμεν, τοῦτο νῦν ἀναζητεῖν, ζευγνύναι τε τὴν ψυχὴν τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ...» (Τ α τ ι α ν ο ῦ, *Κατὰ Ἑλλήνων*, 12, 15· PG 6, 829C, 837A). Ὁ Οὐαλεντίνος ἐπίσης, σύγχρονος τοῦ Τατιανοῦ, ἔγραψε, καθὼς πιστεύεται, μίαν πραγματείαν περὶ τοῦ τρισυνθέτου τοῦ ἀνθρώπου (Wilhelm Bousset, «Valentinus and the Valentinians», εἰς *Encyclopaedia Britannica*, ἐκδ. 13η, London-New York, 1926, τ. 27, σ. 854). Τριχοτομιστῆς ὧν ὁ Οὐαλεντίνος ἐδίδασκεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος συνίσταται ἐκ ψυχῆς, σώματος καὶ πνεύματος. Παρεδέχτο δὲ ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι «τὸ ὁμοούσιον τῷ Θεῷ» (A. Neander, *General History of the Christian Religion and Church*, trans. from the German by Joseph Torrey, Boston, Crocker and Brewster, London, Wiley and Putman, 1849, τ. 1, σ. 421, 422). Τὸ σῶμα, κατ' αὐτόν, εἶναι ἡ ἀνόμοιος πρὸς τὸν Θεὸν φύσις (αὐτόθι, σ. 420), ἐνῶ ἡ ψυχὴ ἴσταιται εἰς τὸ μέσον μεταξύ τοῦ ἀφθάρτου καὶ τοῦ φθαρτοῦ (αὐτόθι, σ. 421) ἐξ αἰτίας τῆς ἀναμιξεῶς τῆς μετὰ τῆς ὕλης (αὐτόθι, σ. 420). Περὶ τοῦ τρισυνθέτου τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τοὺς γνωστικούς, βλ. τὸ Παράρτημα (Appendix) τῆς ἡμετέρας εἰς τὴν ἀγγλικὴν ἐργασίας: *The Life of the Spirit in George Santayana and its Application to the Idea of Christ*, reprinted from *Theologia*, Athens 1980, σ. 191ἔξ., ἰδίᾳ δὲ σ. 197, 199-200.

καθ' ὅσον ἡ οὐσία αὐτῆς εἶναι ἡ ὕλη ὀργανωμένη εἰς τὸ ἀνθρώπινον σῶμα⁵⁴. Ἐκείνη καὶ τὸ πνεῦμα, «ἀν καὶ ἄυλον»⁵⁵, «ἀντλεῖ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐκ τῆς ὕλης»⁵⁶. Ἐπομένως ἡ ὕλη δὲν ἀποτελεῖ μόνον τὴν οὐσίαν τοῦ σώματος, ἀλλὰ καὶ τῆς ψυχῆς, μέσῳ τῆς ὁποίας παράγεται τὸ πνεῦμα⁵⁷. Μὲ ἄλλας λέξεις, ἡ ὕλη εἶναι ἡ ἀρχὴ τόσοσ τῆς ψυχῆς ὅσον καὶ τοῦ πνεύματος.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ἡ τριχοτομία τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς τὴν ἀντιλαμβάνεται ὁ Santayana, εἶναι φαινομενικὴ καὶ οὐχὶ οὐσιαστικὴ, πραγματικὴ, ὡς εἶναι εἰς τοὺς γνησίους τριχοτομιστάς. Παρὰ τὴν διαφορὰν τῶν ὅμως αὐτῆν, ὑπάρχουν μεταξὺ Santayana καὶ τριχοτομιστῶν πολλαὶ ὁμοιότητες, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῆς διδασκαλίας τῶν περὶ τριχοτομίας εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ⁵⁸. Ἡ συσχέτισις μάλιστα τῆς διδασκαλίας τῶν αὐτῆς πρὸς τὰς δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ μᾶς βοηθεῖ νὰ ἐνοήσωμεν κατὰ τρόπον σαφέστερον τὴν ἀντίληψιν τοῦ Santayana περὶ τοῦ Θεοῦ - εἰς - τὸν - ἄνθρωπον⁵⁹. Ἡ ὁμοιότης ὅμως τῆς διδασκαλίας τοῦ πρὸς ἐκείνην τῶν τριχοτομι-

54. G. Santayana, *Soliloquies in England and Later Soliloquies*, σ. 221σημ.

55. G. Santayana, *The Realm of Spirit*, σ. 6.

56. G. Santayana, *The Realm of Essence*, Book First of Realms of Being, London, Constable and Co., 1928, σ. 49.

57. *Soliloquies in England...*, σ. 221σημ.

58. Βλ. τὸ Παράρτημα (Appendix) ὑπὸ τὸν τίτλον «G. Santayana and the Trichotomists» (G. Santayana Compared to the Trichotomists on their Doctrine of the Threefold Nature of Man and its Application to the Person of Christ) εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν πραγματείαν μας.

59. Περὶ τῶν δύο φύσεων τοῦ ἀνθρώπου, αἵτινες καὶ ἀποτελοῦν τὸ κύριον θέμα τοῦ βιβλίου τοῦ Santayana *The Idea of Christ in the Gospels or God in Man* γίνεται ἰδιαίτερος λόγος εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον τοῦ Πρώτου Μέρους τῆς πραγματείας μας, εἰς τὸ κεφάλαιον δηλαδὴ περὶ διακρίσεως μεταξὺ πνεύματος καὶ ψυχῆς, τῆς τελευταίας ἀποτελούσης διὰ τῆς συνδέσεώς της πρὸς τὸ σῶμα ἰδιαίτεραν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, παράλληλον πρὸς ἐκείνην τοῦ πνεύματος. Τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἔχει ἀντίστοιχον αὐτοῦ τὸ τρίτον κεφάλαιον τοῦ Δευτέρου Μέρους, τὸ πραγματευόμενον περὶ τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ, τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης. Εἰς ἀμφοτέρω δὲ τὰ κεφάλαια ἀναφέρεται καὶ τὸ Παράρτημα τῆς ἐν λόγῳ πραγματείας. — Κατὰ τὸν Santayana, ὁ Χριστὸς εἶναι ὑπέρτατον πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐνεσαρκώθη εἰς ἓν ἀνθρώπινον πλάσμα (*The Realm of Spirit*, σ. 203), καθ' ὅσον «ὁ Χριστὸς, Θεὸς ὢν, μετὰ θετικότητος ἐξέλεξε νὰ προσλάβῃ ἀνθρώπινον σῶμα καὶ ἀνθρωπίνην ψυχὴν. Τὸ πνεῦμα ἄλλως δὲν θὰ εἶχε ἱστορίαν» (*The Idea of Christ...*, σ. 253). Τοιοῦτοτρόπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Χριστοῦ ἡ θεία φύσις (τὸ ὑπέρτατον πνεῦμα) ἠνώθη μετὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως (τοῦ ἀνθρωπίνου πλάσματος), δηλαδὴ μεθ' ἑνὸς ἀνθρωπίνου σώματος καὶ μιᾶς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Ὁ Χριστὸς ἐπομένως συνίσταται, ὡς καὶ ἕκαστος ἄνθρωπος, κατὰ τὸν Santayana, ἐκ τριῶν συστατικῶν: πνεύματος, ψυχῆς καὶ σώματος. Διὰ τῆς τριχοτομιστικῆς αὐτοῦ θεωρήσεως τοῦ Χριστοῦ ὁ Santayana ὁμοιάζει πρὸς τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Οὐαλεντίνου, οἱ ὅποιοι ἐδίδασκον ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ, δηλαδὴ ἡ θεία αὐτοῦ φύσις, ἠνώθη μετὰ τοῦ ψυχικοῦ Μεσοῦ, δηλαδὴ μετὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ὅτε ὁ Σωτὴρ κατήλθεν ὡς πνεῦμα ἐν εἶδει περιστερᾶς καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὸν Ἰησοῦν τὸν ἐκ Ναζαρέτ

στῶν περὶ τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ δὲν ἀποκλείει βεβαίως καὶ διαφορὰς μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν διδασκαλιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ σπουδαιότερα διαφορὰ εἶναι ὅτι ὁ μὲν Santayana τονίζει ἰδιαιτέρως τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, οἱ δὲ τριχοτομισταὶ τὴν θεϊαν φύσιν⁶⁰.

Ἡ διαφορὰ αὕτη ἀπορρέει ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ τελευταῖοι, οἱ ὁποῖοι ἐπηρεάσθησαν ἐκ τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν, θεωροῦν τὴν φύσιν ἐν γένει τοῦ ἀνθρώπου ὡς διαφθαρεῖσαν, ἀποδίδοντες τὴν αἰτία τοῦ κακοῦ εἰς τὸ ἀνθρώπινον σῶμα καὶ γενικώτερον εἰς τὴν ὕλην⁶¹. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς

κατὰ τὴν βάπτισιν αὐτοῦ εἰς τὸν Ἰορδάνην (Ἐἰρηναίου, *Κατὰ αἰρέσεων*, I, vii, 2· PG 7, 513A· πρβλ. Ἰππολύτου, *Φιλοσοφοῦμενα*, VI, 35· PG 16, 3250A). Παρομοία δὲ πρὸς τὴν γνωστικὴν αὐτὴν διδασκαλίαν περὶ Χριστοῦ ὡς Θεοῦ - Ἀνθρώπου εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀπολλιναρίου ὅτι ὁ Λόγος, δηλαδὴ τὸ θεῖον πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ, ἠνώθη μετὰ τῆς ἀνθρωπίνης αὐτοῦ ψυχῆς καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματός του (Μ. Ἀθανασίου, *Περὶ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἢ κατὰ Ἀπολλιναρίου* I, 2· PG 26, 1096B). Ἐνῶ ἕμως, τόσοσ ὁ Οὐαλεντίνος ὅσον καὶ ὁ Ἀπολλινάριος, ἐκλαμβάνουν τὴν ἔνωσιν τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως εἰς τὸν Χριστὸν ὑπὸ πραγματικὴν ἔννοιαν, ὁ Santayana, ἀπορρίπτων τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ, δέχεται τὴν ἔνωσιν τῶν δύο φύσεων ὑπὸ συμβολικὴν ἔννοιαν. Κατ' αὐτόν, ἡ θεότης τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι πραγματικὴ φύσις Θεοῦ, ἀλλ' ἀπλῶς τὸ ὅμοιον πρὸς τὸν Θεὸν συστατικὸν τοῦ ἀνθρώπου: τὸ πνεῦμα. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τὸ πνεῦμα ἐκάστου ἀνθρώπου εἶναι θεῖον. Εἶναι ὅτι ἀκριβῶς ὁ Santayana χαρακτηρίζει ὡς «Θεὸν-εἰς-τὸν-ἄνθρωπον». Εἶναι ἡ συμβολικὴ ἰδέα τοῦ Χριστοῦ τῶν Εὐαγγελίων, ἡ ὅποια καὶ ἀποτελεῖ τὸ κύριον θέμα τοῦ βιβλίου του περὶ Αὐτοῦ: *The Idea of Christ in the Gospels or God in Man*.

60. Ἡ ἔμφασις τοῦ Santayana ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ εἶναι συνέπεια τῆς ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποιοιμένης συμβολικῆς ἐρμηνείας. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐρμηνείαν αὐτὴν, μόνον ἡ ἀνθρωπίνη φύσις τοῦ Χριστοῦ ὑπάρχει εἰς τὴν πραγματικότητα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν θεϊαν φύσιν, ἡ ὅποια εἶναι ἰδεατὴ καὶ ἐπομένως ἀνύπαρκτος. Τοῦναντίον οἱ γνήσιοι τριχοτομιστὰὶ δίδουν μεγαλύτεραν ἔμφασιν εἰς τὴν θεϊαν φύσιν τοῦ Χριστοῦ, διότι ἀναγνωρίζουν πραγματικὴν ὑπαρξίν εἰς αὐτὴν. Ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, κατ' αὐτούς, εἶναι πολὺ κατωτέρα, οὐχὶ μόνον ὅταν αὕτη εἶναι ἐλλειπής, ἀποτελουμένη ἐκ σώματος καὶ ἀλόγου ψυχῆς, καθὼς ἐπίστευεν ὁ Ἀπολλινάριος, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀκόμη ἡ φύσις αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ πνεύματος, ψυχῆς καὶ σώματος, καὶ μάλιστα ἐκ σώματος αἰθερίου, ὡς δέχεται λ.χ. τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ὁ Οὐαλεντίνος.

61. Κατὰ τὸν Πλάτωνα, τὸ κακὸν ἐμφωλεῖται εἰς τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου (*Φαῖδων*, 66b· πρβλ. *Τίμαιος*, 70e). Ἡ σωματικότης ἐπομένως μὲ τὰς γηϊνὰς ἀνάγκας καὶ ἐπιθυμίας τῆς εἶναι ἡ αἰτία παντὸς κακοῦ (*Γοργίας*, 493a ἐξ.). Ἀπὸ παρομοίας ἰδέας ἐμφορεῖται καὶ ὁ Πλωτίνος, ὁ σπουδαιότερος φιλόσοφος τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, ὁ ὁποῖος νεοπλατωνισμὸς ἐν γένει «εἶναι ὁ δάσκαλος τῆς ἀποστροφῆς πρὸς τὴν ὕλην» (B. N. Τατάκη, «Ἑλληνικὸς μυστικισμὸς - Πλωτίνος», εἰς *Μελετήματα χριστιανικῆς φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι, ἐκδ. Ἀλ. καὶ Ε. Παπαδημητρίου, 1967, σ. 155). Κατὰ τὸν Πλωτίνον, ἡ «ρίζα ὅλων τῶν κακῶν ποῦ ὑπάρχουν στὸν κόσμῳ, τὸ καθ' ἑαυτὸ κακὸ» (αὐτόθι) ἐγκείται εἰς τὴν ἀνικανότητα τῆς ὕλης νὰ δεχτῆ τὴ μορφή καὶ τὴν τάξιν μόνιμα» (αὐτόθι, σ. 154). Μὲ ἄλλας λέξεις, «ἡ ὕλη ἐπειδὴ δὲν ἔχει τὸ εἶδος, γι' αὐτὸ εἶναι τὸ κακὸν» (αὐτόθι, σ. 156). Παραδέχεται ἐν τούτοις ὁ Πλωτίνος ὅτι ὁ αἰσθητὸς κόσμος, ἂν καὶ ἀπλῆ ἀντανάκλασις τοῦ νοητοῦ, εἶναι «τόσο ὁμορφος καὶ τόσο τέλειος ὅσο μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνας ὕλικὸς κόσμος» (Τ σέλ-

αυτούς, ὁ Santayana, ἀπορρίπτων τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα⁶², δέχεται τὸ ἀνθρώπινον σῶμα εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Χριστοῦ τοιοῦτον ὡς ὑπῆρξεν καὶ εἰς τὸν Ἀδὰμ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεως αὐτοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ὡς ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ μέχρι σήμερον εἰς τὸν ἀληθῆ, τὸν φυσιολογικὸν ἄνθρωπον ἐν γένει. Μία θεία ὑπαρξίς ὡς ὁ Χριστός, γράφει, «ὁ ὁποῖος ἀναλαμβάνει μίαν ἀνθρωπίνην ψυχὴν καὶ ἐν ἀνθρώπινον σῶμα καὶ ἐγκαθιδρύει μίαν ἐπίγειον ζωὴν, ... δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μισῇ καὶ νὰ περιφρονῇ τὴν ὕλην. Καθὼς ὁ Πατὴρ αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποίησε τὴν ὕλην ὡς ἀπαραίτητον μέσον διὰ τὴν δημιουργίαν, ὁ Χριστός δὲν ἔρχεται νὰ καταστρέψῃ τὴν ὕλην, ἀλλὰ νὰ τὴν ἀναζωογονήσῃ»⁶³.

4. Ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ τελείωσις ἢ ὁ ἐξαγνισμὸς τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς ὕλικῆς ζωῆς (Περὶ τῆς ἀξίας τῆς ὕλης ἰδιαιτέρως).

Τὴν συμπάθειάν του πρὸς τὴν ὕλην ἐξεδήλωσεν ὁ Χριστός καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἐπὶ γῆς ζωῆς του, ἀπὸ τῆς ἐνσαρκώσεως ἕως τῆς σταυρώσεως Αὐτοῦ, ἰδιαιτέρως ὅμως κατὰ τὴν Ἀνάστασίν του. Μολονότι «ἡ Ἀνάστασις, ἢ ὁποῖα εἶναι —κατὰ τὸν Santayana— τὸ κεντρικὸν θαῦμα εἰς τὴν ὅλην ἱστορίαν τοῦ Χριστοῦ»⁶⁴, τονίζει κατ' ἐξοχὴν τὴν θεότητα Αὐτοῦ, ἔχει ἐν τούτοις μεγάλην σημασίαν καὶ διὰ τὴν ἀνθρωπότητά του ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι δι' αὐτῆς ἐκφράζει ὁ Χριστός «ἀληθῆ συμπάθειαν καὶ τρυφερότητα πρὸς τὸ σῶμα, τὸ ὁποῖον ἔλαβεν», ἀνιστῶν τοῦτο «ἐκ τοῦ τάφου»⁶⁵. Δι' αὐτὸν τὸν

λερ - Νέστλε, *Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας*, μετφρ. Χ. Θεοδωρίδη, Ἀθήνα, ἐκδ. «Κάλβος», 1969, σ. 402). Διὰ τοῦτο καὶ ἀποκρούει ὁ Ἕλληνας φιλόσοφος τὴν περιφρόνησιν τῶν χριστιανῶν γνωστικῶν πρὸς τὴν φύσιν (*Ἐννεάδες*, II, 9), παρ' ὅλον ὅτι συμφωνεῖ μετ' αὐτῶν ὅτι ἡ πηγὴ τοῦ κακοῦ εἶναι ἡ ὕλη (Περὶ τοῦ κακοῦ ἐν γένει κατὰ τὸν Πλωτῖνον, βλ. G. Santayana, «Dr Fuller, Plotinus, and the Nature of Evil», εἰς *Journal of Philosophy*, 23 Ὀκτ. 1913, X, σ. 589-599). Ἡ ἀντίληψις ὅτι τὸ κακὸν εὐρίσκεται εἰς τὴν ὕλην εἶναι γενικὴ εἰς ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς γνωστικούς. Αὐτὸς δὲ εἶναι καὶ ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ὁ Οὐαλεντίνος λ.χ. ἀναγκάζεται νὰ ἐπινοήσῃ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Χριστοῦ ἐν αἰθέριον σῶμα συνιστάμενον ἐκ τῶν πλέον λεπτῶν στοιχείων τοῦ οὐρανοῦ (A. N. e a n d e r, ἐνθ' ἄν., σ. 429). Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς αὐτὸν ὁ Ἀπολλινάριος, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ τὸ κακὸν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, ἐπινοεῖ διὰ τὸν Χριστὸν μίαν ἀτελεῖ ἀνθρωπίνην φύσιν, πιστεύων ὅτι «δύο τέλεια ἐν γενέσθαι οὐ δύναται» (M. Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀπολλινάριον*, I, 2· PG 26, 1096B).

62. G. Santayana, *The Idea of Christ in the Gospels...*, σ. 78.

63. Αὐτόθι, σ. 74.

64. Αὐτόθι, σ. 159.

65. Αὐτόθι, σ. 211.

λόγον καὶ ἐπιδιώκει μετὰ τὴν Ἀνάστασιν του, διὰ τῶν διαφορῶν ἐμφανίσεων Αὐτοῦ, ὡς λ.χ. εἰς Ἐμμαούς καὶ εἰς τὴν θάλασσαν τῆς Τιβεριάδος⁶⁶, νὰ ἀποδείξῃ ὅτι δὲν εἶναι «πνεῦμα», δηλαδὴ φάντασμα, ἀλλ' ὅτι φέρει ὑλικὸν σῶμα, δυνάμενον νὰ φάγῃ καὶ νὰ πίνῃ⁶⁷.

Βεβαίως ἡ Ἀνάστασις ἐνδιαφέρει τὸν Santayana καθ' ὃν τρόπον ἐνδιαφέρει αὐτὸν καὶ ἡ θεότης ἐν γένει τοῦ Χριστοῦ, δηλαδὴ ἀπὸ συμβολικῆς μόνον πλευρᾶς, καθ' ὅτι δὲν δύναται οὗτος νὰ ἴδῃ αὐτὴν ὡς πραγματικὸν γεγονός, ὡς ἀνάστασιν τῶν σωμάτων εἰς μίαν ἄλλην ζωὴν⁶⁸. Τοιοῦτοτρόπως, περιορίζει τὴν ἀξίαν τῆς ὕλης εἰς τὴν γῆν μόνον, χωρὶς νὰ ἐπεκτείνῃ αὐτὴν καὶ εἰς τὴν αἰωνιότητα, εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Διὰ τοῦτο καὶ ἀπορρίπτει τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ, μολοντί θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ἀναγνωρίσῃ ὡς τὸν μεγαλύτερον δοξασμὸν τῆς ὕλης· ἐκείνης τῆς ὕλης τὴν ὁποίαν μετέφερον ὁ Χριστὸς διὰ τοῦ σώματός του εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Κατὰ τὸν Santayana, ἡ Ἀνάστασις, ὡς σχετιζομένη πρὸς τὰς ἐμφανίσεις τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, εἶναι πραγματικὴ, ὑπαρκτὴ, ἐνῶ ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος ἐξηφανίσθη εἰς τοὺς οὐρανοὺς, εἶναι μὴ πραγματικὴ, ἀνύπαρκτος. «Ἡ Ἀνάληψις —ὡς παρατηρεῖ— εἶναι τραγικὴ: δεύτερος ἀποχαιρετισμὸς, σχεδὸν δεύτερος θάνατος μᾶλλον παρὰ δευτέρα Ἀνάστασις καὶ θρίαμβος»⁶⁹.

Πάντως, ἂν καὶ ὁ Santayana δὲν ἐπεκτείνει τὴν Ἀνάστασιν μέχρι τῆς Ἀναλήψεως διὰ νὰ ἴδῃ αὐτὴν ὡς δευτέραν ἀνάστασιν, ὡς καθολικὴν ἀνάστασιν τῶν σωμάτων, ἐν τούτοις ἀναγνωρίζει τὴν ἰδιαιτέραν σημασίαν τῆς διὰ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου⁷⁰. Καὶ τοῦτο εἶναι εὐνόητον, διότι ἡ Ἀνάστασις ὡς ἔχουσα κατ' ἐξοχὴν σχέσιν πρὸς τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ ἀναφέρεται πολὺ περισσότερον εἰς τὴν θείαν ἢ πνευματικὴν ζωὴν παρὰ εἰς τὴν σωματικὴν ἢ ὑλικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, δεδομένου ὅτι ἡ Ἀνάστασις αὕτη, κατὰ τὸν Santayana, συμβολίζει τὴν τελείωσιν ἢ τὸν ἐξαγνισμὸν τόσον τῆς μιᾶς ὅσον καὶ τῆς ἄλλης ζωῆς⁷¹. Ἡ ἰδιαιτέρα ἔμφασις τῆς Ἀναστάσεως ἐπὶ τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος φαίνεται καὶ ἐκ τῆς περὶ σωτηρίας ἐν γένει ἀντιλήψεως τοῦ Santayana. Κατ' αὐτόν, ἡ σωτηρία, ἡ ἀνάστασις δηλαδὴ τοῦ ἀνθρώπου εἰς μίαν νέαν ζωὴν, ἐπιτυγχάνεται, ὅταν οὗτος μεταθῆσῃ τὸ κέντρον τῆς ἐκτιμῆσεώς του ἀπὸ τὸ σῶμα εἰς τὸ πνεῦμά του⁷², τὸ ὁποῖον (πνεῦμα) ἀποτελεῖ τὸ θεῖον στοιχεῖον ἐντὸς αὐτοῦ, «τὸν Θεὸν - εἰς - τὸν - ἄνθρωπον»⁷³.

66. Αὐτόθι, σ. 161-165.

67. Αὐτόθι, σ. 69· βλ. ἐπίσης σ. 159.

68. Πρβλ. αὐτόθι, σ. 69.

69. Αὐτόθι, σ. 165.

70. Αὐτόθι, σ. 156.

71. Αὐτόθι, σ. 156, 164, 253.

72. G. Santayana, *The Realm of Spirit*, σ. 207-208.

73. G. Santayana, *The Idea of Christ...*, σ. 6, 18.

Ἔστω λοιπὸν καὶ ὑπὸ συμβολικὴν μόνον ἔννοιαν, ὡς ἀντιλαμβάνεται τὴν Ἀνάστασιν ὁ Santayana, εἶναι αὕτη «μεγίστης σημασίας» δι' αὐτόν⁷⁴. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἐπομένως τὸ βιβλίον τοῦ *Ἡ ἰδέα τοῦ Χριστοῦ εἰς τὰ Εὐαγγέλια ἢ ὁ Θεὸς εἰς τὸν ἄνθρωπον*, τὸ ὁποῖον τελειώνει διὰ τῆς Ἀναστάσεως, διαφέρει ἀπὸ τὰ ἄλλα βιβλία περὶ τοῦ Χριστοῦ, ὡς λ.χ. ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ David Strauss, τοῦ Ernest Renan, τοῦ Henri Barbusse, τοῦ Rudolf Bultmann, τοῦ Wilhelm Reich, τοῦ Νίκου Καζαντζάκη κ.ἄ., τὰ ὁποῖα τελειώνουν διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ. Ἴσως, μεταξὺ αὐτῶν, τὸ βιβλίον τοῦ Καζαντζάκη νὰ παρουσιάσῃ ὁμοιότητά τινα πρὸς ἐκεῖνο τοῦ Santayana, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἀμφότεροι οἱ συγγραφεῖς ἀντιλαμβάνονται τὸν ἄνθρωπον ὡς «θεάνθρωπον», θεωροῦντες τὸ πνεῦμα αὐτοῦ ὡς ὅμοιον πρὸς τὸν Θεόν⁷⁵. Ἄλλ' ἴσως καὶ οὐδεὶς ἄλλος ὅσον ὁ Καζαντζάκης διαφέρει τόσον πολὺ ἀπὸ τὸν Santayana, ἰδίᾳ εἰς ὅσα ὁ πρῶτος γράφει περὶ τῶν σχέσεων τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῆς Μαρίας τῆς Μαγδαληνῆς, ἐκ τῶν ὁποίων ἀντλεῖ καὶ τὸν τίτλον τοῦ βιβλίου τοῦ *Ὁ τελευταῖος πειρασμός*. Ἡ περιγραφή τῶν σχέσεων αὐτῶν εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο προσεγγίζει τὰ ὅρια τῆς ἀσεβείας, ἐὰν μὴ τῆς βλασφημίας⁷⁶.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Καζαντζάκη, ὅστις «φαντάζεται —κατὰ τὴν γνώμην ἐνὸς κριτικοῦ τοῦ ἔργου του— ἓνα ἰδικὸν τοῦ θεοῦ, ποῦ τὸ κύριον νόημα τοῦ εἶναι τὸ ἔνστικτον, τὸ κατώτερον ἔνστικτον»⁷⁷, ὁ Santayana, ἀν καὶ ἀπορρίπτει ὡς ἐκεῖνος τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ, σέβεται ἀπολύτως τὴν ἀγνότητα καὶ τὴν ἰδανικότητα Αὐτοῦ, ὡς ἐὰν ἦτο πράγματι Θεός. Κατόπιν τούτου δύναται τις νὰ ἀντιληφθῇ διατὶ τὸ βιβλίον τοῦ Santayana περὶ τοῦ Χριστοῦ ἐξακριβωθῆ ὡς «τὸ εὐσεβέστερον βιβλίον, τὸ ὁποῖον ἐγράφη ποτὲ ὑπὸ ἀπίστου»⁷⁸.

74. Αὐτόθι, σ. 156.

75. Καθὼς ὁ Santayana, ὁ ὁποῖος βλέπει εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ Χριστοῦ τὸν συμβολισμὸν τοῦ πνεύματος ὡς θείου σπινθῆρος ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου, οὕτω καὶ ὁ Καζαντζάκης λέγει: «Κάθε ἄνθρωπος εἶναι θεάνθρωπος, σάρκα καὶ πνεῦμα· νὰ γιατί τὸ μυστήριον τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι μονάχα μυστήριον μιᾶς ὀρισμένης θρησκείας· εἶναι πανανθρώπινον· σὲ κάθε ἄνθρωπον ἔσπαει ἡ πάλῃ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου καὶ συνάμα ἡ λαχτάρα τῆς φιλίωσης» (Νίκου Καζαντζάκη, *Ὁ τελευταῖος πειρασμός*, Ἀθήνα, ἐκδ. «Δίφρος», 1959, σ. 5).

76. Ὁλόκληρον τὸ βιβλίον τοῦ Καζαντζάκη εἶναι, συμφώνως πρὸς ἓνα κριτικὸν τοῦ ἔργου του, μεστὸν ὕβρεως (Βασ. Μουστάκη, «Νίκος Καζαντζάκης», εἰς *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐργονολοπαιδεία*, Ἀθήνα, 1965, τ. 7, στ. 149).

77. Αὐτόθι, στ. 150.

78. Ἀνωύμου, «George Santayana», εἰς *Encyclopaedia Americana*, New York, Americana Corporation, τ. 24 (1960), σ. 283.

5. Ὁ δυϊσμός τοῦ Santayana ὡς ποιητοῦ καὶ φιλοσόφου: Ἰδεαλισμός - μυστικισμός καὶ ὑλισμός - φυσιοκρατισμός.

Παρά τὴν ἀνωτερότητα τοῦ Santayana εἰς τὴν διαπραγματεύσιν του περὶ τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ, αὐτὸ τοῦτο τὸ βιβλίον του περὶ Αὐτοῦ, ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ἀνωτέρω χαρακτηρισμοῦ, ἀποτελεῖ ἀντιπροσωπευτικὸν δεῖγμα τοῦ διαρχικοῦ πνεύματος τοῦ συγγραφέως, τῶν δύο αὐτοῦ ἐρμηνειῶν περὶ «τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος»⁷⁹. Ὁ δυϊσμός οὗτος εἶναι ἐμφανῆς εἰς τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τῆς ἀπιστίας του εἰς τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς εὐσεβείας, μετὰ τῆς ὁποίας πραγματεύεται τὴν θεότητα αὐτὴν εἰς τὸ βιβλίον του. Ἴσως ὅμως ἀκόμη μεγαλύτερον δεῖγμα τοῦ δυϊσμοῦ του αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἡ στάσις του ἔναντι τῆς Παρθένου Μαρίας. Κατὰ τὴν διατύπωσιν ἐνὸς εὐφυολόγου, ὁ Santayana πιστεύει ὅτι δὲν ὑπάρχει Θεὸς καὶ ὅτι ἡ Μαρία εἶναι ἡ μήτηρ Αὐτοῦ⁸⁰. Ὁσον ἀφορᾷ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Παναγίαν, ἐθεώρει αὐτὴν, καθὼς ὁ Heine, ὡς «τὸ κάλλιστον ἄνθος τῆς ποιήσεως»⁸¹. Εἰς τὴν πραγματικότητα, ἔμεινε πάντοτε καθολικὸς εἰς τὴν νοοτροπίαν, δεδομένου ὅτι εἶχε βαπτισθῆ εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν.

Ὁπωσδήποτε, «τὸ ἐνδιαφέρον του διὰ τὴν ἐκκλησίαν ἦτο μᾶλλον αἰσθητικὸν παρά φιλοσοφικόν»⁸². Ὡς φιλόσοφος βεβαίως εἶναι ὑλιστῆς καὶ φυσιοκράτης. Ὡς ποιητῆς ὅμως (καὶ δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι ὑπῆρξε πρωτίστως ποιητῆς καὶ κατόπιν φιλόσοφος)⁸³ εἶναι ἰδεαλιστῆς καὶ μυστικιστῆς. Ὁ μυστικισμός του αὐτὸς τὸν ἀναγκάζει νὰ ὁμολογήσῃ: «Χωρὶς νὰ ἔχω

79. Milton Karl Munitz, *The Moral Philosophy of Santayana*, New York, Columbia University Press, 1939, σ. 87ἔξ.

80. Will Durant, *Outlines of Philosophy; Plato to Russel*, London, Ernest Benn, Ltd., 1962, σ. 427.

81. Αὐτόθι.

82. Sarah Watson Emery, «George Santayana», εἰς *Encyclopaedia International*, New York, Grolier, τ. 16 (1967), σ. 175.

83. Will Durant, ἔνθ' ἄν., σ. 419. Τὰ ποιήματα τοῦ Santayana καταλαμβάνουν ἑκατοντάδας σελίδας (βλ. *The Complete Poems of George Santayana*, ed. William G. Holzberger, Lewisburg, Bucknell University Press, 1979, 732 σελ.). Περὶ τοῦ Santayana ὡς ποιητοῦ, βλ. τὰ ἔθρα: Archibald McLeish, «Santayana», εἰς William A. Drake, ed., *American Criticism 1926*, New York, Harcourt, Brace and Co., 1926· Philip Blair Rice, «George Santayana: The Philosopher as Poet», *Renyon Review* 2 (1940), σ. 460-475· Philip Blair Rice, «The Philosopher as Poet and Critic», εἰς Paul A. Schilpp, ed., *The Philosophy of George Santayana*, Evanston and Chicago, Northwestern University, 1940· Witter Bynner, «Santayana the Poet», εἰς *Mark Twain Quarterly*, 5, no. 1 (1942), σ. 2· Irwin Edman, «Philosopher as Poet», *Journal of Philosophy* 51, no. 2 (Jan. 21, 1954), σ. 62-64.

οιανδήποτε πρόθεσιν νὰ εἶμαι θρησκευόμενος ἢ μυστικιστής, εὐρίσκω καθημερινῶς τὸν ἑαυτὸν μου εἰς τὴν κατάστασιν αὐτήν»⁸⁴.

Πάντως, παρὰ τὴν θρησκευτικότητα καὶ τὴν μυστικοπάθειάν του, ὡς φιλόσοφος ὁ Santayana ἔχει ἀπολέσει τὴν πίστιν του εἰς τὸν Θεόν. Διὰ τοῦτο ὡς ποιητῆς εἶναι νοσταλγός, εἰς «ρωμαντικός θρηνηφδός», ὁ ὁποῖος τονίζει θρήνους διὰ τὴν «νεκρὰν πίστιν» του⁸⁵. Εὐρισκόμενος μακρὰν τῆς γενεθλίου γῆς, περιγράφει τὸν ἑαυτὸν του ὡς ἐξόριστον ἀπὸ τὸν ἀπολεσθέντα Παράδεισον τῆς παιδικῆς του ἡλικίας, ἀπὸ τὸ οὐράνιον βασίλειον τοῦ Πνεύματος:

Ἐξόριστος πὸ εἶμαι,
ἐξόριστος ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν ἀνεμοδαρμένο βάλτο μὲ τὰ ρεῖκια,
ὅπου ἡ Γκουανταρράμα ὑψώνει τὴν πορφύρενια τῆς κορφή,
ἀλλὰ κι ἀπὸ τὸ οὐράνιο βασίλειο τοῦ Πνεύματος,
τέρμα κάθε ἐλπίδας καὶ ὄραμα τοῦ καλύτερου⁸⁶.

Παρὰ τὴν νοσταλγίαν του ὅμως πρὸς τὴν ἰδιαιτέραν του πατρίδα, ὅταν μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς πανεπιστημιακῆς του ἑδρας εἰς τὸ Harvard, τὸ 1912, εὐρέθη εἰς τὴν γενέτειράν του, δὲν ἔμεινεν εἰς αὐτὴν ἐπὶ πολὺ. Ἐφυγε πάλιν, διὰ νὰ ἀρχίσῃ τὰς περιπλανήσεις του εἰς διαφόρους χώρας τῆς Εὐρώπης, ἀπὸ τὴν Ἰσπανίαν εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ ἀπὸ τὴν Γαλλίαν εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ἀναζητῶν ὡς «κυνηγὸς τῆς ἀληθείας», καθὼς χαρακτηρίζει ὁ Hume τὸν φιλόσοφον ἐν γένει⁸⁷, τὴν ἀληθῆ σοφίαν ἣ ὁποία ἀπετέλεσε τὸ θέμα ἢ μᾶλλον τὸν «στόχον» τοῦ βιβλίου του *Τὸ βασίλειον τῆς ἀληθείας*⁸⁸. Τελικῶς κατέληξεν εἰς τὴν «αἰώνιαν» Ρώμην, ὅπου διῆλθε τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του, ἐγκατα-

84. G. Santayana, *The Realm of Essence*, σ. 156. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Santayana διὰ τὴν θρησκείαν ἀποδεικνύουν καὶ πολλὰ ἐκ τῶν ἔργων του, ὡς λ.χ. *Interpretations of Poetry and Religion*, *Reason in Religion*, τὸ ὁποῖον μάλιστα εἶναι, κατὰ τὸν Will Durant, τὸ καλύτερον μεταξὺ τῶν πέντε τόμων τοῦ ἔργου του *The Life of Reason* (W. Durant, *The Outlines of Philosophy*, σ. 419σημ.) καὶ *The Idea of Christ in the Gospels*. Κατὰ τὸν John Lachs, «ἀπὸ τοῦ πρώτου ἔργου του *Interpretations of Poetry and Religion* (1900) μέχρι τῆς συμπαθοῦς καὶ δευδεροῦς διαπραγματεύσεως περὶ τοῦ Χριστοῦ εἰς *The Idea of Christ in the Gospels* (1946) εἰργάσθη διὰ μίαν καλύτεραν κατανόησιν τῆς λειτουργίας τῆς θρησκείας» (J o h n L a c h s, «George Santayana», *The Encyclopaedia Americana*, U.S.A., Americana Corporation, 1979, τ. 24, σ. 244).

85. Will Durant, *The Pleasures of Philosophy*, ἔκδ. 8η, New York, Simon and Schuster, 1965, σ. 386.

86. Ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ Will Durant, *Outlines of Philosophy*, σ. 425.

87. D. Hume, *Treatise of Human Nature*, βιβλ. II, Μέρ. III, τμήμα VI (βλ. Hume's *Treatise of Morals and Selections from the Treatise of the Passions*, Boston, Ginn and Co., 1893, σ. 99).

88. Τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι τὸ τρίτον κατὰ σειρὰν τοῦ τετρατόμου ἔργου του *The Realms of Being (The Realm of Truth*, London, Constable and Co., 1937).

σταθεις ὡς ἔνοικος εἰς ἓν ἴδρυμα συντηρούμενον ὑπὸ τῶν Ἀδελφῶν τῆς Μικρᾶς Συντροφίας τῆς Μαρίας⁸⁹.

Ἐκεῖ, λοιπόν, «εἰς τὴν εὐχάριστον ἀτμόσφαιραν δι' ἓνα ἐκ καταγωγῆς καθολικόν»⁹⁰, ἀφῆκε μίαν νύκτα, 26 Σεπτεμβρίου 1952, τὴν τελευταίαν του πνοήν, ἔχων προσηλωμένον τὸ βλέμμα εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἐσταυρωμένου⁹¹.

89. *Selected Critical Writings of George Santayana*, Introduction, σ. 12-13.

Ἄσ Santayana ἐγκατεστάθη εἰς τὸ μοναστηριακὸν τοῦτο ἴδρυμα τὴν 14ην Ὀκτ. 1941. Τρεῖς ἡμέρας μετὰ τὴν ἐγκατάστασίν του ἔγραψε πρὸς τὸν George Sturgis: «Αἰσθάνομαι ὡς ἐὰν μετεφέρθηθην θαυματουργικῶς εἰς τὴν Ἀβίλα» (*The Letters of George Santayana*, edited by Daniel Cory, New York, Scribner's Sons, 1955, ἐπιστολὴ τῆς 17ης Ὀκτ. 1941, σ. 350).

90. *Selected Critical Writings of George Santayana*, σ. 13.

91. Τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ Santayana ὑπῆρξαν κατ' οὐσίαν εὐτυχῆ παρὰ τὴν ἀὑξανομένην κωφότητά του καὶ τὴν ἔλλειψιν τῆς ὁράσεώς του, τὸν πόλεμον καὶ τὰς στερήσεις, αἱ ὁποῖαι συνώδευσαν αὐτόν. Ὁ ἴδιος ἔγραψε: «Ποτὲ δὲν ἀπήλαυσα τὴν νεότητά μετὰ τόσης πληρότητος ὅσον κατὰ τὴν γεροντικὴν μου ἡλικίαν» (*Persons and Places* τ. 3, *My Host the World*, σ. 131). Αἱ τελευταῖαι ὅμως ἑβδομάδες τῆς ζωῆς του ὑπῆρξαν μαρτυρικαί. Ἐβασανίζετο ἀπὸ πονοκεφάλους καὶ τρομεροὺς ἐφιάλτας. Ὑπέφερον ἐν τούτοις ὑπομονητικῶς ἕως οὗ τοῦ θάνατος ἦλθε νὰ τὸν ἀναπαύσῃ. Ἀπέθανεν ἀπὸ καρκίνου τοῦ στομάχου. Ἡ κηδεῖα του ἔγινε τὴν 30ὴν Σεπτ. 1952, ἡμέραν Τρίτην. Ὡς τελευταῖον φόρον τιμῆς ὁ Daniel Cory, εἰς ἐκ τῶν στενοτέρων φίλων του, ἀνέγνωσε μεγαλοφώνως τὰς πέντε στροφὰς τοῦ ποιήματος «The Poet's Testament», τὸ ὁποῖον ἀρχίζει ὡς ἐξῆς: «Δίνω πίσω στὴ γῆ ὅ,τι μοῦ ἔδωσε ἡ γῆ...». Ἐνεταφιάσθη, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν του, εἰς τὸ καθολικὸν νεκροταφεῖον τῆς Ρώμης, εἰς θέσιν προοριζομένην διὰ τοὺς ἐξ Ἰσπανίας καταγομένους (W. G. Holzberger, *The Complete Poems of George Santayana*, Introduction, σ. 81-82).